Ірина КИЯК
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРИРОДА ФАНТАСТИЧНОГО У ТВОРЧОСТІ СТАНІСЛАВА ЛЕМА

Розгляд проблемного поля наукової фантастики Ст. Лема потребує чіткого визначення її феномену та ролі у життєдіяльності людини. У новій постіндустріальній та постмодерністській епосі, коли формується нова методологія пізнання, актуальним є пошук нового типу раціональності з поєднанням розумності та емоційності. У статті зроблено спробу проаналізувати наукову фантастику як соціально-культурний феномен, в єдності історичного і теоретичного підходів до розгляду парадигми футурології, фантастики і філософії творів Ст. Лема.

Ключові слова: *наукова фантастика, філософія, наука і технологія.*

The analysis of problematic field in Stanislav Lem's science fiction requires clear definition of its phenomenon and meaning in human-being's activities. In this article there has been made an attempt to analyze the science fiction as a social-cultural phenomenon, including historical and theoretic approaches to consideration of futurology, science fiction and philosophy of Stanislav Lem's works.

Key words: *science fiction, philosophy, science and technology.*

Interpretacja problematyki fantastyki naukowej Stanisława Lema wymaga dokładnego określenia jej fenomenu oraz roli w aktywności życiowej człowieka. W artykule podjęto próbę analizy fantastyki naukowej jako fenomenu społeczno-kulturalnego w świetle historycznego i teoretycznego podejścia do analizy paradygmatu futurologii, fantastyki oraz filozofii utworów Stanisława Lema.

Słowa kluczowe: f*antastyka, filozofia, nauka i technologie.*

До основних методів соціального прогнозування, якими користуються автори наукової фантастики, відносять не лише екстраполяцію, історичні аналоги, сучасне комп'ютерне моделювання, а й насамперед побудову альтернативних сценаріїв майбутнього на підставі експертних оцінок. До загальновизнаних у світовому масштабі експертів відносять фантаста, футуролога і філософа Станіслава Лема, вся піввікова письменницька творчість якого є переплетенням реалій сучасного життя і наукової фантастики.

Продовжуючи попередні наші дослідження різножанрових творчих здобутків Ст. Лема [1; 2], звернімо особливу увагу на характерні особливості його наукової фантастики, що перебуває на межі різних культурних сфер сучасності – науково-технічної та гуманітарної,

поєднуючи методи науки і мистецтва. Фундаментальність цієї наукової проблеми передбачення мистецтвом відкриттів у науці була сформульована відомим німецьким філософом Ф. Шеллінгом [3]. Проте в науці до цих пір немає загальновизнаної концепції поглядів на наукову фантастику, яку безпідставно протиставляють науці. Визначальною у цьому процесі вивчення має бути основна мета наукової фантастики – розірвати коло традиційності, вийти на рівень рефлексій та не лише розглянути й описати наукові проблеми, а й запропонувати можливі варіанти їхнього розв'язання.

Феномен наукової фантастики. Фантастика займає значне місце у сучасній культурі завдяки своїм поліфункціональним проявам, так як вона є своєрідним синтезом інтелектуальних, художніх та естетичних цінностей, що визначають її вплив на різні сторони людського життя. Термін «фантастика» вперше використав французький критик Ш. Нод'є, який у 1830 р. написав статтю «Про фантастичне в літературі». Це загальний літературний процес, що має різну специфіку залежно від історико-культурних і територіальних відмінностей. Термін «наукова фантастика» (англійський аналог – science fiction) був уведений в обіг Х. Герисбеком у 1926–1928 рр. На його думку, наукова фантастика повинна передбачати, навчати і не займатися пустими фантазіями. У фантастиці він виділяв дві частини: технологічну або інформаційну і фантастичні казки – «фентезі». Думку фантастів щодо важливої ролі науки висловив письменник-фантаст із США Фріц Лейбер: «Услід за Гербертом Уельсом, Генріком Ібсеном і такими філософами, як Бертран Рассел, я вважаю, що науковий світогляд зіграє значну роль у вирішенні світових проблем».

Поняття «фантастичного» неоднозначне: це створене фантазією і те, що не існує насправді; засноване на фантастиці; неймовірне, неправдоподібне; рідкісне, незвичайне, страшне; виняткове за певними якостями. А з наукового погляду «фантастичне» – непідтверджене емпірично і теоретично, тобто необґрунтоване.

Фантастичне – давня складова людської культури. У кожній епосі творилася своя система фантастичних образів (велетні й ліліпути Дж. Свіфта, лермонтівський демон, пушкінська русалка, ніс М. Гоголя, шагренева шкіра у О. Бальзака, Мефістофель Г. Гете…). У мистецтві загальне подається через окремий приклад, який завдяки фантастичному елементу стає яскравим і запам'ятовується. Передусім у науково-фантастичних творах. Характерною рисою людини завжди був інтерес до незвичайного.

Особливість наукової фантастики полягає в нестійкості дефініцій поняття «фантастика». Одна з причин цього – звичка розглядати

фантастику виключно як явище масової субкультури, однією з «низьких» форм художньої творчості.

Найзагальніше визначення вказує на те, що фантастика – це така література, в якій істотну роль виконують фантастичні образи. Деякі дослідники вважають, що науково-фантастичний жанр є антитезою до жанрів реалістичного історичного роману. А ще цю дефініцію словники трактують наступним чином: «Літературний або кінематографічний жанр, що використовує образи, побудовані на основі наукових гіпотез і уявлень про минуле чи майбутнє». Відомий польський письменник-фантаст і філософ Ст. Лем уважав, що така література володіє модальними висловлюваннями, не доступними науці та філософії, тобто нема «гротескної фізики, фантастичної історії».

Отже, оптимальному вибору майбутнього сприяє водночас з наукою і мистецтво, насамперед такий його жанр, як наукова фантастика. Саме вона володіє для цього необхідними художніми засобами і можливостями. Тому таким важливим є вивчення феномену наукової фантастики щодо передбачення подій та відкриттів у сфері науки і техніки.

Заслуговує на увагу недостатня вивченість природи фантастичного в контексті художньої творчості як особливого виду літератури з іншими естетичними критеріями. Сьогодні слід узагальнити отримані матеріали і показати соціальну значимість наукової фантастики.

Місце і роль наукової фантастики у життєдіяльності людини. Сучасна епоха ставить перед людством проблеми, з якими воно ніколи не стикалося. Передусім це проблеми свідомого вибору майбутнього. З ними пов'язана і проблема контролю розвитку науки і техніки. В основі психології людини закладено й образне передбачення, і намагання наблизити завтрашній день.

Проблема прогнозування фантастикою наукових відкриттів, передбачення майбутнього потребує вивчення футурологічної бази. У першій у світі антології прогностики, що охоплює 1952-1999 рр., футуролог І.В. Бестужев-Лада звертає увагу на аналогічний до фантастики науковий напрям – ретроальтернативістику [4; 5] як теорію втрачених можливостей в історичному процесі. Характерною особливістю досліджень, присвячених науковій фантастиці, є філологічна і науково-популяризаторська спрямованість більшості досліджень.

Найзначнішими досягненнями у майбутньому можуть стати зовсім несподівані відкриття в різних галузях наукових досліджень – генна інженерія, квантова механіка, нанотехнології… Можливим джерелом нових ідей може стати наукова фантастика. Водночас зі стрімким розвитком інформаційного суспільства, техногенної цивілізації, вплив

наукової фантастики на культуру, наукову та художню творчість зростатиме.

У цьому полягає проблема специфіки наукової фантастики як явища, важливого для людей у плані футурології, – для конструювання моделей майбутнього стану людини і суспільства. Для креативної діяльності людині необхідна здатність до творчої уяви, фантазування.

Наше бачення наукової фантастики може бути сформульоване у наступних дефініціях:

фантастика – вид мистецтва, певний тип художньої образності, для якої є характерною наявність віртуальної реальності, сформованої за допомогою фантастичних припущень, створених уявою;

наукова фантастика – особливий тип фантастики, твори якої містять фантастичні припущення, що не суперечать основам позитивного знання, зберігаючи принцип наукової та художньої достовірності.

Поліфункціональність наукової фантастики. Продовжується полеміка щодо поділу фантастики на жанри – наукова, пригодницька, казкова, соціально-виховна, філософська, утопічна, для яких складно визначити жанрові межі. Практика літературознавства показує, що чіткі межі властиві неповноцінним творам. Наприклад, більшість творів Ст. Лема, І. Єфремова, що належать до фантастики, мають риси і фентезі, і наукової фантастики. Яке спрямування характерне для такої літератури?

Наукова фантастика як об'єкт соціокультурного аналізу виконує такі функції:

пізнавально-евристичну, що демонструє нетрадиційні способи мислення. Деякі автори використовують наукову фантастику як засіб для створення філософських моделей суспільства, соціальних прогнозів і теоретичних досліджень. У своїх кращих зразках наукової фантастики твори С. Лема – це література граничних ситуацій;

інформаційна функція наукової фантастики як засобу, що сприяє пошуку необхідних знань. Сюди можна віднести і популяризацію основ наукових уявлень, досягнень, відкриттів; наприклад, у творчості Ст. Лема одна із визначальних тем – вплив науки і техніки на повсякденне життя людини;

комунікативна функція – твір наукової фантастики як спосіб комунікації; на думку американського письменника-фантаста А. Азимова, «Любити наукову фантастику – означає так чи інакше, піклуватися про майбутнє людства; певною мірою це означає любити всіх людей і бажати їм щастя в ті далекі часи, коли ми вже давно завершимо свій шлях»; ще один вектор комунікації – це контакт із земним і неземним

розумом, ця тема присутня у класиці науково-фантастичного жанру Ст. Лема «Соляріс» – тут наукова фантастика поєднує сучасне і майбутнє покоління, привчає людство до відповідальності перед майбутнім;

виховна функція мистецтва проявляється у навчанні людей вічним цінностям Добра, Краси і Любові; поєднуючи засоби і методи науки і мистецтва, наукова фантастика здатна впливати комплексно на раціональну та емоційну сферу людини, її розум і почуття, завдяки чому формуються моральні норми, політичні погляди, світогляд і спеціальні наукові знання; приклади цього можна знайти у класичних творах Ж. Верна, С. Лема, братів Стругацьких та ін.;

естетична функція, коли звертання до образів наукової фантастики істотно впливає на апарат мислення, який стає гнучким, різностороннім, оригінальним;

компенсаторно-ілюзорна функція, завдяки якій наукова фантастика доповнює дефіцит світогляду людини, його власної значимості; тут фантастика виступає як один із способів перемогти час, вийти за межі власного біологічного існування;

ідеологічна функція – як тенденція наукової фантастики щодо розв'язання глобальних проблем, коли у творах висловлюються думки, здебільшого, не окремих осіб, а суспільства загалом; наукова фантастика може служити своєрідним індикатором загальнокультурного рівня розвитку суспільства; на прикладі жанрового і тематичного розвитку наукової фантастики Ст. Лема можна відслідкувати, як соціальні зміни знаходять відображення у світі фантастики, надаючи ідеологічне навантаження, коли вона впливає на зміни індивідуальної та суспільної свідомості;

прогностична та проективна функції, до яких належить наукове передбачення науково-технічного і соціального майбутнього людства, поява нових ідей для розв'язання соціальних та науково-технічних проблем, шляхом мислиннєвих експериментів, аналізу можливостей досягнення необхідної мети та наслідків; якщо Г. Уельсу приписуємо передбачення бойового лазера, автомобільних корків, танкових битв, створення побутового відеомагнітофону тощо, то сучасні твори наукової фантастики, передусім Ст. Лема, переросли прогностичну функцію. Їхнім наступним рівнем стало проектування, доповнене описом способів і тенденцій досягнення запропонованого варіанту майбутнього;

соціально-критична функція полягає у реагуванні на суспільно-політичні обставини у країні та світі, на загал, попередження про негативні впливи розвитку техніки і технологій, правильна оцінка можливостей науки, перспектив і небезпек; як приклад наведемо оповідання Р.

Бредбері «І вдарив грім», що піднімає питання відповідальності людини за свої діла і вчинки;

адаптивна функція: людство не лише очікує на зміни, а й боїться їх; лише наукова фантастика пропонує варіанти розв'язання проблеми подолання «футурошоку» («Соляріс» С. Лема);

світоглядна функція – розширення рамок світогляду, що склався у людини, певне розуміння оточуючого світу, яке стверджує необхідність розвитку.

Аналіз поліфункціональності наукової фантастики дозволяє зрозуміти її суть та цілі, дає уявлення про призначення і можливості. Саме поліфункціональність наукової фантастики зумовила її поширення у сучасному житті, отже, вона має значні перспективи використання.

Проблемне поле наукової фантастики Ст. Лема. Для сучасної наукової фантастики характерне розширення тематичного діапазону. Необов'язково, щоб у центрі її зацікавленості була наука – все частіше використовується соціальна і філософська тематика. На кожному окремому історичному відрізку часу перед людиною виникають конкретні завдання, розв'язання яких можливе або неможливе на даному етапі розвитку людини, суспільства чи науки. Щоб визначити статус фантастики і футурології Ст. Лема, необхідно розглянути специфіку їх проблемного поля – ті питання і проблеми, які вони покликані розв'язати. Поставлені у науково-фантастичних творах питання можна сформулювати наступним чином: чи можливі подорожі в часі; щодо контактів з іншими світами; яким буде майбутнє людства (технології, суспільства); проблема виникнення життя тощо [6].

Розглянемо ці проблеми на конкретних прикладах науково-фантастичних творів Ст. Лема. У його романах і оповіданнях апробувались оригінальні та сміливі філософські концепції щодо перспектив кібернетики та електроніки, космічної цивілізаційної діяльності (астроінженерія, розум, футурологія), структурної лінгвістики та культурології, біології та теорії еволюції, теорії інформації (комунікації) та інших наукових дисциплін.

Проблематика ранніх творів С. Лема (повість «Кінець світу о восьмій», 1948 р.) пов'язана зі зброєю та військовими винаходами. А роман «Астронавти» (1951 р.) присвячено першому космічному польоту на Венеру, жителі якої проникають на Землю (асоціація з вибухом Тунгуського метеориту), знищивши себе у ядерній війні, залишивши після себе незрозумілу «автоматичну цивілізацію». Так розширювалися перспективи наукової фантастики Ст. Лема, здійснювався прорив у заборонені в соцкраїнах науки. Роман «Магелланова хмара» (1953-

1954 рр.) – це політ зіркового ковчега, панорама комуністичної утопії на Землі. Проблемам біології та еволюції присвячена повість «Формула Лимфатера» (1961 р.), повість «Футурологічний конгрес» (1970 р.) на тему вигаданої Лемом фантоматики (віртуальної реальності), призначеної ощасливити суспільство, яке не помічає наближення глобальної катастрофи (паралельні світи, психологія). А герой повісті «Професор А. Донда» (1976 р.) – божевільний учений, що відкрив «інформаційну бомбу», яка нічого доброго не несе сучасній технологічній цивілізації. У романі «Огляд на місці» (1982 р.) – етикосфера, створена за допомогою мікрочипів, що розпилені в атмосфері; вона служить захистом від будь-яких злочинів (детективна наукова фантастика, кримінологія). Роман «Мир на Землі» (1986 р.) присвячено перспективам нових систем зброї, що розробляються на Місяці. Цикл «Кіберіада» (1963-1993 рр.) – це Всесвіт роботів і кіберорганізмів, поданий як інтелектуальна пародія на еволюцію, релігію (лінгвістика, міфологія в науковій фантастиці). Серія про космічного навігатора Пірса (1959-1987 рр.) – про близьке майбутнє Землі та Сонячної системи. Маємо серед творів С. Лема і памфлет на тему майбутньої трансплантації та кіборгізації. Значний вклад Лема у розробку традиційної теми фантастики – контакт з іншим Розумом. Можливості створення штучного інтелекту розглядаються детально в таких різнотематичних футурологічних есеях Станіслава Лема, як «Сума технологій» і «Мегабітна бомба» (1999 р.), що багаті на несподівані гіпотези і є синтезом кібернетики, теорії інформації та філософії [1; 2].

Це лише незначна частина творчості Ст. Лема, що складає в останньому польськомовному виданні понад 10 томів [7]. Але навіть така підбірка дає уявлення про спектр питань, що піднімаються у його науково-фантастичних творах. На підставі цих напрямів можна сформулювати певні проблеми, що стоять перед науковою фантастикою, а саме: проблеми загальнофілософського характеру, науково-технічного прогресу, його соціальні та людські аспекти, проблеми місця і ролі людини у Всесвіті, воєнна, антивоєнна, антитерористична тематика, наукові проблеми природи простору і часу, уявлення про мікро- і макросвіти, щодо життя і розуму, проблема «людини-машини» тощо. Таким чином, у цей перелік входять усі глобальні загальнолюдські проблеми і в цьому характерна особливість наукової фантастики, яка шукає відповіді на питання науки, міфології, мистецтва. Можна констатувати, що більшість піднятих проблем наукової фантастики, на відміну від наукових, побудованих на реальних фактах, здебільшого, вигадані, випереджають реалії, складаючи враження нереальності.

Отже, письменник-фантаст ставить за мету своїх творів розірвати коло традиційності, вийти на рівень рефлексії, не лише розглянути та описати наукові проблеми, а й запропонувати можливі варіанти їхнього розв'язання. Відмінність міфу від фантастичного твору в наявності віри у реальність подій, що описуються в міфі. Спроби вивчення соціальних наслідків наукових і технічних відкриттів наближають наукову фантастику до утопії та антиутопії.

Можна зробити висновок, що кожній епосі властива створена система фантастичних образів (віртуальної реальності). Специфіка фантастики в тому, що або об'єкти, або обставини, або проблеми, які розглядаються, існують у потенції, а не в дійсності. Отже, фантастика переважно виступає як експеримент інтелектуальо-художнього виду, що не виключає науково-філософське осмислення поданого матеріалу. Значення наукової фантастики не в деталізації фантастичних моментів твору, а вихід на глобальні проблеми людства, переломні моменти в його історії, у зростанні гнучкості мислення.

Література

1. Кияк І. Футурологічні засади у творчості Станіслава Лема // Українська полоністика. – Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Випуск 3-4. – 2006-2007. – С. 358.

2. Кияк І. Специфіка перекладу футурологічних творів Станіслава Лема // Мовні і концептуальні картини світу. – КНУ ім. Т. Шевченка. – Випуск 26 (ч.2). – 2009. – С. 47.

3. Шеллинг Ф. Философия искусства / Под общ. ред. М.Ф. Овсянникова; Пер с нем. П.С. Попова. – М.,1999.

4. Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952-1999. Сост. И.В. Бестужев-Лада. – М., 2000.

5. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. – 1997. – №8. – С.112-122.

6. Энциклопедия фантастики / Под.ред. В.Гакова. – М., 1997. – С.7.

7. Lem S. Zbiór esejów w 12 księgach. – Kraków: WL, 1957-2000.